ભાષા-પત્ર
જુલાઈ ૨૦૦૮

દોસ્તો, આજે ત્રણ ઝૂબેશોની વાત તમારા સામે મૂકવા માગુ છુ. આ ત્રણે ઝુબેશો આદિવાસીના અસ્તિત્વ અને અસ્મિતા સાથે જોડાયેલી છે, અને આપમાથી ઘણા બધા પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે આ ઝુબેશમા સામેલ પણ થયા છો. એટલે તે વિશેની થોડીઘણી માહિતી તો આપને હશે જ, પણ સપૂર્ણ માહિતી કદાચ ન હોય અને તે સપૂર્ણ માહિતી આપવાની મારી જવાબદારી છે. એટલે લખી રહ્યો છુ.

આદિવાસી ભાષાનુ અસ્તિત્વ

૧૯૮૪મા પહેલી વાર હુ આદિવાસી ભાષાના અસ્તિત્વ વિશે સભાન બન્યો. આપણા દેશના બધારણમા જે ભાષાનો ઉઠેખ થાય છે એવી તે સમયમા માત્ર પદર ભાષા હતી. આજે એ સખ્યા વધીને ૨૧ થયેલી છે. પણ આ ભાષાઓ સિવાય કેટલી બધી અન્ય ભાષાઓ આપણા દેશમા બોલાય છે ! એ બધી ભાષાઓની જાળવણી અને સવર્ધન માટે કોઈ જ વ્યવસ્થા નથી. આ ભાષાઓમાથી મોટા ભાગની ભાષાઓ આદિવાસી બોલે છે. જેની અદર ગોંડી, ભીલી, સથાલી, કોરકૂ, મુડા જેવી ભાષા આવે છે. આદિવાસી એકેડમીના મ્યુઝિયમમા એક આટો મારશો તો એ બધી ભાષાઓના નામ એકસામટા જોવા મળશે. આમ તો દરેક ભાષા નિર્માણ થાય છે, જીવે છે અને અતે વિલય પામે છે. જે રીતે પ્રાણીઓમા અથવા વૃક્ષોમા ઉત્પન્ન થવાની પ્રક્રિયા અને મૃત્યુ પામવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે એવી જ રીતે ભાષાઓના જન્મ-મૃત્યુની પ્રક્રિયા પણ સતત ચાલુ હોય છે. પણ જે રીતે કોઈ જીવતા માનવીને જાણીજોઈને મારી નાખવુ એ એક મહાભયકર ગુનો ગણાશે તે જ રીતે કોઈ ભાષાને જાણીજોઈને મારી નાખવી એ પણ એક સાસ્કૃતિક ગુનો જ ગણવો જોઈએ. એટલે ભાષાની જાળવણીનો અર્થ એવો થાય છે કે જે તે ભાષાને જીવતી રહેવા માટે જે સામાજિક વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત છે એ સામાજિક વ્યવસ્થા જીવતી રાખવી. ભાષા જીવતી રાખવાનો અર્થ એવો નથી કે ભાષાનો દરેક શબ્દ અથવા વાક્યપ્રયોગ જરાય ના બદલાય એવી અપેક્ષા રાખવી. ભાષા ગતિશીલ હોય છે સ્થિતિશીલ નથી હોતી, એ જાણે કે કોઈ નદી છે, એવી રીતે વહેતી રહે છે. એ વહેણમા અવરોધ લાવતા તત્ત્વો દૂર કરવા એ જ ભાષા સવર્ધન કાર્યનુ મહત્ત્વનુ કેન્દ્ર હોય છે.

આ કામ માટે ૧૯૯૬મા ભાષા કેન્દ્રની નિર્મિતિ થઈ. એક દોઢ વરસ પછી આદિવાસી ભાષામા લખાયેલુ 'ઢોલ' સામયિક બહાર પાડવામા આવ્યુ. ત્યાર પછી આદિવાસી ભાષાનો મુદ્દો કેન્દ્રમા રાખી ઘણા બધા ચર્ચાસત્રોનુ આયોજન થવા લાગ્યુ. ધીમે ધીમે દેશમા ભાષા કેન્દ્રના કાર્યની વખાણ થવાનુ શરૂ થયુ. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીએ આદિવાસી ભાષાઓમા એકેડમીના પ્રકાશન કાર્યક્રમમા સ્થાન આપવાનુ નક્કી કર્યું. રાષ્ટ્રીય ભાષા સસ્થાને તેમનો આદિવાસી ભાષાઓનો પ્રકલ્પ વધારે વિસ્તૃત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. થોડા સમય માટે ભાષા કેન્દ્રે આકાશવાણી પર આદિવાસી ભાષાના કાર્યક્રમનુ આયોજન કર્યું હતુ જેની પણ અસર સારી રહી હતી.

ભાષા પ્રકાશન દ્વારા આદિવાસી બોલીઓમા પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યા. તે પહેલા લખાયેલ શ્રી શકરભાઈ તડવી કૃત 'તેલાવને મેળે' જેવી કૃતિઓનુ પુનર્મુદ્રણ કરવામા આવ્યુ. અને પચમહાલના પ્રા. સુરમલભાઈ વહોનિયા અને અર્જુનસિંગ પારગી જેવા સર્જકો પોતાની માતૃભાષામા લખતા થયા. જ્યારે અગિયારમા આયોજન પચનુ કાર્ય ચાલતુ હતુ ત્યારે કેન્દ્રિય સરકારના શિક્ષણ મત્રાલયે આદિવાસી ભાષા વિશે ખાસ રિપોર્ટ બનાવાનુ નક્કી કર્યું. તે માટેની સમિતિનુ અધ્યક્ષપદ મને સોંપવામા આવ્યુ. મારી સમિતિએ બનાવેલા રિપોર્ટમા ૩૦૪ ભાષાઓનો ઉઠેખ હતો અને આ બધી ભાષાઓને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી ૧૧મી પચવાર્ષિક યોજનામા ૪૯ કરોડ રૂપિયા દેશની વિવિધ સસ્થાઓને ફાળવવામા આવ્યા.

૨૦૦૧મા જે વસ્તી ગણત્રી કરવામા આવી તેમા ભાષાઓ અને તે બોલનારા વિશેની માહિતી ભેગી કરવામા આવેલી છે. મને આ લખતા આનદ થાય છે કે જે ભાષાઓમા ઢોલ સામયિક પ્રકટ થતુ હતુ તે દરેક ભાષાઓ બોલનારાઓની સખ્યામા નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. એટલે ૧૯૯૧ ની વસ્તી ગણત્રીમા તેઓની જે સખ્યા હતી તેથી ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણત્રી સમયે વધારે આદિવાસીઓએ ખૂલીને સામે આવી પોતાની ભાષાને માતૃભાષા તરીકે નોંધાવેલી જોવા મળી છે. મને લાગે છે આપણે ખાસ ધ્યાન રાખવુ કે ભાષાનુ અભિમાન વધુ પડતુ ન બને, ભાષીક અલગ વાદ આપણામા પ્રવેશ ના કરે; પણ સાથે સાથે માતૃભાષાને માતૃભાષા તરીકે ઓળખવી જરૂરી છે, અને તે કરતા આદિવાસી શીખ્યા એ આપણી ભાષા ઝુબેશનુ એક પ્રતીક છે.

વિમુક્ત અને વિચરતી જનજાતિની સમસ્યા

દુનિયામા હમેશા બે પ્રકારની સસ્કૃતિઓ અસ્તિત્વમા આવેલી છે : ૧. ખેતી પર આધારીત સસ્કૃતિ, ૨. વિચરતા માણસોની વ્યાવસાયિક સસ્કૃતિ. ખેતી પર આધારીત સસ્કૃતિમા ગામડાઓ વસાવવા, શહેરો વસાવવા, સ્થાનિક બનવુ એ ખાસ ગુણ રહ્યા છે. આ પ્રકારની સસ્કૃતિમા રહેઠાણનુ સરનામુ હોવુ, પોતાના માલિકીની જમીન અથવા મકાન હોવુ એ પ્રશસનીય માનવામા આવ્યુ છે. બીજા પ્રકારની સસ્કૃતિમા ફરતુ રહેવુ, નવા નવા વ્યવસાય સ્વીકારવા, શીખવા અને વધારવા એ મહત્ત્વનુ માનવામા આવ્યુ છે. આ પ્રકારની સસ્કૃતિમા દરિયામા ઊંડાણ સુધી નૌકા ચલાવવાવાળા ખલાસી, એક શહેરથી ખૂબ દૂરના અન્ય શહેર સુધી ફરવાવાળા નાના નાના વ્યાપારી, એક ગામથી અન્ય ગામ ફરીને વ્યવસાય કરવાવાળા એવાઓની ગણત્રી થાય છે. એટલે એક સસ્કૃતિનુ રૂપ સ્થિરતાનુ, અને સસ્કૃતિનુ બીજુ રૂપ ગત્યતરનુ અથવા સ્થિત્યતરનુ રહ્યુ છે. અગ્રેજીમા આ બન્ને માટે નેટિવ અને પિકારેસ્ક એવા શબ્દો વાપરવામા આવે છે. ખેતી કરવા વાળા નેટિવ અને ભેડ-બકરીઓ અને ઢોરોનુ સવર્ધન અને વેપાર કરવાવાળા પિકારેસ્ક એવુ માનીએ. મકાનો બનાવવા વાળા નેટિવ અને નવા નવા રસ્તા ખોળવાવાળા પિકારેસ્ક એવુ માનવુ. આપણા દેશમા આવેલા અગ્રેજ રાજ્યકર્તા પિકારેસ્ક હતા એટલે એ ભ્રમણ કરતા કરતા અહીં આવ્યા હતા. સૌથી શરૂઆતમા અગ્રેજોએ આપણા દેશના ભ્રમણકરતા જનોને વૈરમા લપેટી લીધા. ધીમે ધીમે આપણા ત્યાના ભ્રમણ કરવાવાળાઓનુ અગ્રેજોએ ચોર અને લુટારુ જેવા શબ્દોથી વર્ણન કરવુ શરૂ કર્યું. ૧૮૭૧મા એવી બધી કોમો માટે અગ્રેજોએ ભારતમા એક ગુનેહેગાર પ્રતિબધ કાનૂન બનાવ્યો જેનુ નામ હતુ 'ક્રિમિનલ ટ્રાઈબ્સ એક્ટ, ૧૮૭૧'. આ કાનૂનના આધારે

ભ્રમણ કરવાવાળાઓને અગ્રેજોએ શ્રમન્તીના કામમા લપેટી લીધા. ત્યાર પછી અગ્રેજ જમાનામા દરેક શ્રમના સાર્વજનિક કામમા એવા માણસોનો વપરાશ શરૂ થયો. રસ્તા બનાવવા, પુલો બનાવવા, રેલવેના પાટા નાખવા જેવા કામો આ બધીત ભ્રમણ કરવાવાળાઓના ફાળે આવ્યા. ૧૮૭૧ થી ૧૯૫૨ સુધી આ બધાઓને જાણે કે કોઈ જેલમા પૂરેલા હોય એવી રીતે કેદમા રાખવામા આવ્યા હતા. ૧૯૫૨મા તેઓને કેદમાથી મુક્ત કરવામા આવ્યા. ત્યાર પછી આ બધા ડીનોટીફાઈડ ટ્રાઈબ્સ નામથી ઓળખવામા આવ્યા. ગુજરાતીમા તે માટેનો શબ્દ વિમુક્ત અને વિચરતી જનજાતિ એવો રહ્યો છે.

૧૯૯૮મા ભાષા કેન્દ્રે 'અખિલ ભારતીય વિમુક્ત અને વિચરતી જનજાતિ મચ' (ડીએનટીઆર.એ.જી.) સ્થાપન કરવામા આવ્યો. આ મચનો સચિવ હોવાથી મેં દેશના દરેક ટોચના નેતાને મળી તેઓને આ આખી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. ડીએનટી પર થતા અન્યાયો વિશે વાત કરતો રહ્યો, છાપાઓમા લખતો રહ્યો. એ વાતોમા જેને રસ પડ્યો એવા દોસ્તોને ભેગા કરી તેમના માટે ખાસ ચર્ચાસત્ર યોજતો રહ્યો. દેશની દરેક પ્રમુખ કોર્ટના ન્યાયાધીશો, પોલીસ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓ વગેરેને મળતો રહ્યો અને આ ડીએનટીનો મુદ્દો એમની સામે મૂકતો ગયો. ધીમે ધીમે દેશના અન્ય રાજ્યોમા આ પ્રકારનુ કામ જે પહેલાથી જ કરતા હતા તે અને જેઓએ નવેસરથી આ કામ કરવા શરૂ કર્યું એવા એકઠા થતા ગયા. એપ્રિલ ૨૦૦૫મા દિલ્હી ખાતે વિમુક્ત અને વિચરતી જનજાતિના આશરે ૧૬૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ભવ્ય મેળાવડો યોજવામા આવ્યો હતો. આ સમેલનનુ સ્થળ રાષ્ટ્રપતિ ભવનથી માત્ર દોઢ કિલોમીટરના અતરે રાખ્યુ હતુ. એ મેળામા મોટી સખ્યામા આદિવાસી કલાકારો પણ સામેલ થયા અને જ્યારે આપણા ઢોલ અને નગારા વાગતા હતા ત્યારે આપણો અવાજ છેક રાષ્ટ્રપતિ ભવનસુધી પહોંચતો હતો. પરિણામસ્વરૂપ આ સમેલન પછી તરત જ એક રાષ્ટ્રિય આયોગની રચના કરવામા આવી હતી. પણ તે જ સમયમા ચૂટણીઓ આવવાથી એ આયોગનુ કાર્ય શરૂ થયુ ન હતુ. ત્યાર પછી જાન્યુઆરી ૨૦૦૬મા મહાશ્વેતાદેવીજી અને હુ વડાપ્રધાન ડૉ. મનમોહનસિંગને મળ્યા હતા. એ મુલાકાત દરમ્યાન બે મુદ્દાઓ ઉપર રજુઆત કરી હતી : ૧. આદિવાસી એકેડેમીને શ્રેઃ ગુણવત્તા ધરાવતુ કેન્દ્ર જાહેર કરવુ, અને ૨. ડીએનટી કમિશનનુ કાર્ય શરૂ થાય તેની તજવીજ કરવી. ડૉ. મનમોહનસિંગે અમારી રજૂઆત સાભળી આ બન્ને મુદ્દાઓ પર સપૂર્ણ સમતિ દર્શાવી હતી. દસ દિવસ પછી શ્રી બાલકૃષ્ણ રેન્કેની નિયુક્તિ કમિશનના અધ્યક્ષ તરીકે થઈ હતી અને કમિશનનુ કાર્ય શરૂ થયુ. કમિશનના કાર્યને નિશ્ચિત દિશા મળતી રહે તે હેતુથી ત્યાર પછી વડાપ્રધાને એક સલાહગાર સમિતિની ગોઠવણ કરી, જેમા આપણી એકેડમી સાથે જોડાયેલા પ્રા. કાનજી પટેલ અને ડૉ. અજય દાંડેકર સભ્ય હતા. મને એ સમિતિનુ પ્રમુખ પદ સાભળવાનો આદેશ મળ્યો હતો. અમે બધાએ ખૂબ મહેનત કરી ૧૦મી ડિસેમ્બર ૨૦૦૬ – જે આતરરાષ્ટ્રિય માનવઅધિકાર દિન ગણાય છે – ના રોજે અમારો અહેવાલ સરકારને સુપ્રત કર્યો. એ અહેવાલના આધારે આજ સુધી ડિએનટી કમિશને વધારે વિગત ભેગી કરી ધીમે ધીમે તેનો પણ રિપોર્ટ પૂરો કર્યો છે અને સરકારને સુપ્રત કર્યો છે. આ બન્ને રિપોર્ટના આધારે આપણા દેશના ડિએનટી વિશેનો નવો કાનૂન ઘડાશે એવી શકયતાઓ છે.

આદિવાસીનો ઇતિહાસ અને દસ્તાવેજ

આપણા દેશના ઇતિહાસમા આદિવાસીનો નામમાત્ર ઉલ્લેખ પણ થતો નથી એ વાત તો જાણીતી છે. ઇતિહાસના પુસ્તકોમા માત્ર સવર્ણ ભારતીયોના મહાનાયકોનો જ ઇતિહાસ લખાતો આવ્યો છે. અને એ ઇતિહાસમા પણ માત્ર રજવાડાઓને સ્થાન આપવામા આવે છે. આપણા દેશમા લગભગ બધા જ સમાજ સુધારકોને 'સત પરપરા' મા ધકેલવામા આવેલ છે. ખરેખર તો નાનકસાહેબ, કબીર, શ્રી બસવેશ્વર અને સત તુકારામ જેવાઓને આપણા ઇતિહાસમા પુરુષોનુ સ્થાન મળવુ યોગ્ય ગણાશે. ભારતમા થયેલા વિવિધ સ્ત્રી આદોલનો ઇતિહાસના પુસ્તકોમા જોવા મળતા નથી. દલિતોના આદોલન વિશે પણ ચૂપકીદી રાખેલી હોય છે. અને આદિવાસીઓનુ નામ પણ ઇતિહાસમા ક્યારે કોઈકે જોયુ નથી. ૧૯ મી સદીમા સથાલ પરગણામા મોટો બળવો થયો, પણ તેની વિગતવાર માહિતી આજે આપણા સુધી કોઈ પહોંચાડતુ નથી. ૧૯૯૭ મા પહેલી વાર ભાષા સશોધન પ્રકાશન કેન્દ્રે 'આદિવાસીનો ઇતિહાસ' વિષય પર પરિસવાદનુ આયોજન કર્યુ હતો. તે પરિસવાદની ફલશ્રુતિના રૂપે ભાષા કેન્દ્ર આદિવાસી કલા સગ્રહાલય બનાવવાની કલ્પના નક્કી કરી લીધી હતી. ત્યાર પછી પ્રા. શિરીન રત્નાગર એકેડમીના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઇતિહાસમા આદિવાસીનુ સ્થાન જેવા વિષયો પર ચર્ચા કરતા થયા. મેં સસ્થાની સ્થાપનાની શરૂઆતના વર્ષોમા જ મારા મનમા નિર્ણય કર્યો હતો કે આદિવાસીના ઇતિહાસનુ મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઈ આદિવાસીનુ પોતાનુ એક સરસ વસ્તુસગ્રહાલય બનાવવુ. તમારામાથી ઘણા બધા જાણે છે કે એકેડમીમા ટોઇલેટનુ બાધકામ કરતા પહેલા મેં સગ્રહાલયનુ બાધકામ પૂરુ કરાવ્યુ હતુ. આ કહેવા પાછળ ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે આદિવાસી સમાજના વિકાસના કામોમા ઇતિહાસ વિશેની સભાનતાનુ ખૂબ મહત્ત્વ હોય છે. જેની અસ્મિતા નથી તેનુ અસ્તિત્વ હમેશા હણાય છે.

આદિવાસી એકેડમીના આરભના કાળમા જે અભ્યાસક્રમ યોજાયા હતા તેમા એક અભ્યાસક્રમ આદિવાસીના વિકાસને લગતો રહ્યો હતો અને બીજો અભ્યાસક્રમ આદિવાસી કલા અને સસ્કૃતિને ધ્યાનમા રાખી બનાવેલો હતો. આ અભ્યાસક્રમમા જોડાયેલા વિદ્યાર્થીઓએ અને અધ્યાપકોએ તેજગઢ એકેડમીના મ્યુઝિયમનુ સ્વરૂપ રચ્યુ હતુ. હજીપણ એ રચના પૂર્ણ નથી થઈ પણ જ્યારે એ પૂર્ણ રૂપમા વિકસિત થશે ત્યારે આપણુ મ્યુઝિયમ દુનિયાની આખનો સિતારો બનશે તે વિશે મને ખાતરી છે.

૨૦૦૫ ના વરસમા ભારત સરકારના આદિજાતિ વિભાગે એવો નિર્ણય કર્યો કે દેશભરમા જ્યા આદિવાસી સશોધન કેન્દ્રો છે તે કેન્દ્રોનુ કામ સીમિત કરવુ. તે દિશામા સૌથી પહેલા સરકારનો ઇશારો આ સશોધન કેન્દ્રોમા રચાયેલા વસ્તુ સગ્રહાલય તરફ ગયો. જે મિટિગમા આ ચર્ચા ચાલતી હતી, તે મિટિગમા હુ ઉપસ્થિત હતો. મને લાગ્યુ કે આદિવાસીઓના મ્યુઝિયમ્સ મર્યાદામા મુકાઈ જાય, તેઓની કામગીરી જાણીજોઈને સીમિત કરવામા આવે તો આદિવાસી અસ્મિતાને ઠેસ પહોંચશે. એટલે મેં એવુ સૂચન આપ્યુ કે દેશભરના બધા જ આદિવાસી વસ્તુ સગ્રહાલયોને કમ્પ્યૂટર તજ્ઞજ્ઞાન દ્વારા એકઠા કરવામા આવે. ભારત સરકારે આ સૂચન સ્વીકાર્યું અને ગયા બે વરસમા ભાષા કેન્દ્રે તમામ આદિવાસી વસ્તુ સગ્રહાલયો ડિજિટલ માધ્યમમા એકઠા કરવાની કામગીરી પૂરી કરી. આ વરસે ૧૭મી મે ના રોજે દિલ્હી ખાતે આપણી આદિવાસી કલાની રાષ્ટ્રિય અનુક્રમણિકા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી. એ ૮૦૦ પાનાનો રગીન ફોટો સાથે બનાવેલો ગ્રથ જોયા પછી ભારત

સરકારના સચિવને ખાતરી થઈ કે ખરેખર આદિવાસી કલા અને સસ્કૃતિ જાળવી રાખવાની મહત્ત્વની કામગીરી વસ્તુ સગ્રહાલયો સારી રીતે નિભાવે છે.

અગ્રેજીમા એવી એક કહેવત છે કે ''આપણે પોતે પોતાની વ્યાખ્યા નહિ કરીએ તો દુનિયા આપણી વ્યાખ્યા કરી આપણા પર થોપે છે''. વસ્તુ સગ્રહાલયો દરેક સમાજની અથવા વિષયની વ્યાખ્યા સારી રીતે કરી શકે છે. આદિવાસી સગ્રહાલયો હોવા ખૂબ જરૂરી હોવા છતા પણ સામાજિક ન્યાય અને અધિકારની ઝુબેશમા જોડાયેલા ઘણા બધાઓનો આ વાતની પૂરતી સભાનતા હોતી નથી. તેથી આદિવાસી સમાજના નજદીકના મિત્રો પણ આદિવાસીના ઇતિહાસ વિશે વધારે માહિતી મેળતી રહે તેવી પ્રવૃત્તિઓ સ્થાપિત કરતા નથી. દરેક સમાજનુ પોતાનુ એક આગવુ કલ્પનાવિશ્વ હોય છે, દરેકની કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ અલગ અલગ રીતથી થાય છે. ખૂબ ઊંડાણથી જોઈશુ તો વિશિષ્ટ સમાજના કલ્પનાશક્તિના વિકાસનુ ઘડતર તે સમાજની અર્થવ્યવસ્થા સાથે નજદીકથી સકળાયલ છે એવુ આપણા ધ્યાનમા આવશે. એટલે એક વિશિષ્ટ સમાજના આર્થિક સ્થિત્યતરની પ્રક્રિયા શરૂ કરતા પહેલા તે સમાજમા કલ્પનાવિશ્વની સારી જાણકારી કાર્યકર્તા પાસે હોવી જોઈએ. એ પ્રકારની જાણકારી ન હોવાથી સામાજિક કાર્યકર્તાઓ એક કે બીજા પ્રસ્થાપિત વિચાર ધારાના હસ્તક બનતા રહે છે, પછી અન્ય જગ્યા સફળ થયા પણ આપણા પરિપ્રેક્ષ્યમા તદ્દન અસફળ નીવડશે એવા નાના મોટા વિકાસના 'કહેવાતા સૂત્રો'ને વળગી રહી છે.

ભાષા કેન્દ્રની સ્થાપનાથી આજ સુધી મારા અનુભવની ત્રણ ઝુબેશો વિશે મેં વાત કરી. અન્ય ઘણા વિષયો છે જે વિશે આ પ્રકારે જ વાત કરવી શક્ય છે. જગ્યાના અભાવે બધી જ વાતો અહીં મૂકવી શક્ય નથી. પણ માત્ર તમારુ લક્ષ દોરવા માગુ છુ કે રોજે આપણે જે કામ કરીએ છીએ તે આપણુ કર્તવ્ય હોય છે. જે કામ કોઈકે આપણને દોરી આપેલુ હોય છે તે આપણી જવાબદારી હોય છે. પણ તેથી પણ આગળ જઈ જે કાર્યનુ બીડુ આપણે પોતે થઈ ઉઠાવીશુ તે ઝુબેશ બને છે. ઝુબેશ વિશ્રાતિ શબ્દ જાણતી નથી. નિદ્રામા પણ ઝુબેશના વિચાર શરૂ રાખવા પડે છે, અને જે રીતે વહેતા પાણીનુ વહેણ બધ કરવુ અશક્ય હોય છે તે જ રીતે કોઈ પણ ઝુબેશની આગેકૂચ રોકવી અશક્ય હોય છે. મારા ગયા બાર વરસના કાર્યમા એક વાત સારી રીતે હુ શીખ્યો છુ, 'વિચારથી શરૂઆત કરવી, કૃતિથી વિચાર પ્રકટ કરવા અને દરેક કૃતિ ઝુબેશ ના બને ત્યા સુધી પ્રયત્નશીલ રહેવુ.' ત્યાર પછી સમાજ બદલાશે જ.